

ВСТУП. РЕЛІГІЯ У ЇЇ СУТНОСТІ І СТРУКТУРІ (Анатолій КОЛОДНИЙ)

Релігія – надто складний духовно-практичний феномен. Користуючись поняттям релігія, дослідники не завжди мають однакове його змістовне наповнення. Між тим, постаючи однією із форм суспільної свідомості, релігія водночас є і світоглядом, і суспільно-історичним феноменом, і складовою культурного життя, й елементом суспільної надбудови, має індивідуальний і суспільний рівні свого вияву, існує у величезному спектрі конфесій.

В науковому релігієзнавстві наявними є різні підходи до з'ясування феномену релігії. Так, при інтеракційному підході він з'ясовується як система взаємозв'язків і взаємовідносин людей з приводу певних релігійних об'єктів. При функціональному з'ясуванні розкривається її роль в житті особи і суспільства. Біхевіоріальний підхід обмежується інтерпретацією певних видів релігійно значимих символічних дій, ритуалів, форм поведінки. Консестивне пояснення ґрунтується на тих чи інших явищах свідомості (фантастичне, святе, анімізм, віра в надприродне тощо), на основі раціоналістичного аналізу.

Особливістю релігії є те, що в ній відображаються не якісь зовнішні щодо людини природні чи суспільні сили, як на цьому наголошує марксизм при з'ясуванні її природи, а таке її буття, яке можна назвати станом самовизначення у світі, станом здобуття людиною самої себе. Будь-яку релігійну систему характеризує віра в трансцендентне. З огляду на це, особливістю релігії є й те, що вона виступає не у формі когнітивного, а в ролі засобу позалогічного осягнення людиною своєї причетності до процесів, що відбуваються у Всесвіті, зазнають впливу якихось вищих сил, які не піддаються логічному аналізу і понятійному вираженню. Саме через релігію людина-вірянин віднаходить для себе в бутті сокровенну божественну сутність і визнає себе як певний прояв останньої. Тому причетність людини до Всесвіту в релігії виражається не просто через усвідомлення себе його частинкою. Суть релігії постає саме у відчутті вірянином будь-якої конфесії наявності в собі чогось надлюдського, що підносить його над собою, робить з нього дещо нове, вселенське. Людина, повчають богослови, повинна не стільки думати про Бога, а відчутти його буття в собі.

Такий підхід до дослідження релігійного феномену для українського релігієзнавства є новим. При цьому дослідження ірраціонального вимагає включення в пізнавальний процес специфічних методів наукового пошуку, звернення до спеціальних понять і категорій, пізнавальних прийомів, якими оперує хіба що філософія ірраціонального, філософія інтуїтивізму. Тут треба дати аналіз цілого комплексу феноменів людського духу - надії, віри, любові, сповіді, долі тощо, які або взагалі не розглядалися в минулому, або розглядалися марксизмом як щось хворобливе чи «пустоцвітне на живому дереві людського пізнання». Це вимагає вироблення спеціальних понять-категорій, які є і в богослов'ї, і в філософії ірраціоналізму й які не можна знайти

у філософських системах, що ґрунтуються на раціональному пізнанні, стоять на позиціях матеріалізму.

Як певна знакова система, релігія не залишається незмінною. Кожний етап її розвитку є продуктом певної суспільної епохи. Змінюються не лише зовнішні вияви релігії - обряд та організація, а й переоцінюються, а то й замінюються її віроповчальні систем. Одним з привабливих поглядів при дослідженні еволюції релігійного феномену при такому його баченні є концепція зміни в релігіях МИ на Я. Рух йде не до універсальної, а персоніфікованої релігійності, коли мають зникнути церкви і кожний одержить можливість спілкуватися з Богом на власній, інтимній мові. Свідченням цього є значний нинішній розрив між показниками релігійності і церковності на користь першого. З'являються навіть конфесії однієї людини (зокрема, витворена Юрієм Шеляженком Душевна релігія в Україні).

Оскільки зміст священних писань після одержання можливості вільного їх прочитання і символічного витлумачення все більше втрачає свій магічний потаємний зміст, то спостерігається дедогматизація їх. Явна дехристиянізація Заходу, що виражається в байдужості до дотримання зовнішніх виявів релігійності, відході віруючих від активного церковного життя, вивільнення суспільної свідомості від впливу релігії, появі богословських концепцій безрелігійного чи деміфологізованого християнства, «мертвого Бога» і т.п. засвідчує ту кризу традиційної релігійності, яку визнають навіть відомі релігійні діячі. Той дух аджорнаменте (оновлення), який започаткував II-й Ватиканський собор Католицької церкви, мусять сприйняти й інші конфесії, якщо їх турбує власна перспектива.

В наш час теологія переживає, скажемо так, антропологічну революцію, яка, власне, повертає її, як і наше релігієзнавство, до відтворення справжньої суті релігії. Якщо донедавна в релігійних теоріях обґрунтування буття Бога на основі досвіду людського самопізнання вважалося чимось неосновним, а Бог виводився на основі аргументації, взятої із зовнішнього щодо людини світу (згадаємо тут космологічну, телеологічну, онтологічну та інші форми доведення його буття), то нині все докорінно змінилося. Зростання значущості індивіда в релігійному житті, ваги в релігійному світобаченні саме його особистої віри привело до зміщення у релігійних системах із традиційної для богословського вжитку релігійної картини світу на картину людини. Релігія розглядається як аутентичне вираження "людської ситуації", форма осмислення людиною фундаментальних проблем свого існування. Людина стає єдиним, універсальним і вищим предметом теології. Тут доречними будуть пророчі слова німецького філософа Л.Фейєрбаха: "Таємницею теології є антропологія"¹.

Певною мірою спонукою до такої докорінної переорієнтації і релігієзнавства, і теології є й те, що нині, як вже відзначалося, типовим стає віруючий, в структурі релігійності якого домінують не догми чи обряди, а суб'єктивне самовідчуття своєї причетності до Всевишнього, проникнуте своєрідним моральним стоїцизмом. переживанням своєї екзистенціональної

¹ Фейєрбах Л. Сущность христианства // Избр. филос. произв. В 2-х т. – Т.2. – М., 1955. – С. 11.

ситуації, межовості свого буття в світі. Людина починає розуміти себе як частину іншого, більш Високого, Величного, Абсолютного, шукати свою сутність у ньому. Свої прагнення до суверенітету, здолання залежності від зовнішнього світу вона компенсує у своїх уявленнях про гаранта цієї незалежності - Бога, доступ до якого зрештою можна здобути через пізнання самої себе.

Нині ми є свідками переходу від онтологічної і космологічної аргументації буття Бога до антропологічної, а відтак і до психологізації й етизації релігії. Буття Бога доводить людина своїм буттям, а осмислення людиною самої себе, її самоосягнення виступає у ролі форми її ж релігійного досвіду. Процес цей ми б назвали не стільки суб'єктивізацією, скільки містифікацією релігії. Він відмінний від масової набожності, яка тривалий час домінувала і яка акцентувала увагу на чисто зовнішньому, обрядовому боці релігії. Дійсний релігійний досвід полягає не у формальному дотриманні культових приписів, а, як зазначає Е.Фромм, у відновленні людиною божественного образу своєї особистості: треба не думати про Бога, а відчувати в собі його буття, відзнайти його.

Переживаючи і осмислюючи межі свого існування, людина прагне вийти за них. Наступає етап трансцендентування, сходження її до Абсолюту, долання зовнішньої природної примусовості. Перейшовши за межу природного буття, людина поглинається покликом своєї надприродної орієнтації на моральні цінності, суспільні ідеали, які не виводяться безпосередньо з її біологічної природи, а постають як щось надприродне. Релігія в житті людини все більше починає відігравати роль символів життєдіяльності. Тут можна погодитися з відомим історіософом А.Тойнбі, який під релігією розумів таке відношення до життя, яке допомагає людям здолати його труднощі шляхом надання задовільних духовних відповідей на фундаментальні питання про таємницю Всесвіту і людську роль в ньому, а також приписів для її життя у Всесвіті.

Відтак Бог у свідомості віруючого постає скоріше як сила, що розчинилася в потоці самого життя і є для людини свого роду орієнтиром, моральним еталоном життєдіяльності, а догмати релігійних систем, зміст "священних книг" - символічним текстом-аналогом бажаної і водночас відповідної до волі Всевишнього діяльності - пізнавальної і практичної.

Саме в релігії природні й історичні об'єкти здобувають роль знаків людських символів і ціннісних орієнтирів, а людина дістає можливість відчувати свою причетність до тих процесів, які відбуваються у Всесвіті, але не мають якогось логічного обґрунтування, виступають як наслідок дії якихось незбагнених Вищих Сил, що існують реально. Релігійні символи, хоч вони й людського походження, завжди виходять за межі цього буття. В житті людини вони виконують свої функції саме завдяки тій "вісті", яку вони несуть. Ці символи дають можливість людині через її інтуїтивне прозріння відчувати реальну присутність у своєму особистому житті, бутті всіх людей у всьому Всесвіті якогось Вищого Начала, Вищої Премудрості, Розумної Сили, що спрямовує і робить осмисленим як існування Всесвіту, так і її власне існування.

Релігійний символ, як це слушно відзначав Макс Планк, завжди спрямований за межі самого себе, а його сенс ніколи не вичерпується ним самим, яку б почесну позицію він не займав. При цьому важливо відзначити те, що релігійний символ сам по собі ніколи не становив абсолютної цінності і завжди служив більш-менш досконалою вказівкою на Вище, що безпосередньо не сприймається.

Згідно богословських вчень, головна суть релігії постає як вираження того, що в людині діє щось надлюдське і підносить її над самою собою, формує з неї щось нове - світ вищої реальності, який виникає з середини самої людини. Тому релігію не можна ототожнювати лише з якимись віроповчальними ідеями, ритуалами чи інституціями, які є насамперед лише формами її зовнішнього вираження.

Масове обрядодійство є "безбожієм" тому, що своїм змістом воно "виводить" Бога з людини, часто стає для послідовника якоїсь конфесії самодостатнім, виокремлює людину із світу і протиставляє її Богу. Релігія тоді постає як система релігійно значимих дій. Вона не є також і якимсь об'єднанням віруючих - церквою, деномінацією, громадою. Якщо Бог є дух, а не якесь матеріальне тіло, то й поклоніння йому має бути духовним.

Нам близька думка американського психолога-релігієзнавця В.Джемса, згідно з якою особиста релігія, релігійний досвід є первинним, а богослів'я і будь-яка церква із системою прийнятих і широко використовуваних нею боговшанувальних обрядів - похідними, вторинними витворами, до того ж - людськими. Засновники кожної конфесійної системи, як це вони відзначали, завжди здобували свою силу із безпосереднього особистого спілкування з божеством. Згадаймо принагідно, як творили свої конфесії Будда, Ісус Христос чи Мухамед.

Відтак ми виходимо на вузьке і широке розуміння релігії. Релігія у вузькому її розумінні є не богослов'ям чи обрядовим комплексом, а таким внутрішнім особистісним станом, який прийнято називати вірою. Саме через цей стан людина відчуває свою причетність до Космосу, до Вищої сили, що визначає все в світі. Але зауважимо, що відчуття не рівнозначне розумінню. Відчувати те, що ти є частиною Всесвіту, і розуміти це - не одне й те ж саме. В тому й полягає особливість релігійного осягнення світу, що воно, як вище вже відзначалося, виявляється не на логічному рівні (в якій би формі - буденній чи теоретичній - він не функціонував). Саме тому власне у вузькій сфері релігії немає місця ні для теології, ні для обрядоконкомпексу. Релігія виражається через своєрідне внутрішнє одкровення чи озаріння, що не піддається навіть простій вербалізації. Його можна описати, але не можна осягнути.

На відміну від філософії, яка з метою розробки загальної теорії світу цікавиться не лише людиною, а й усім світом, їх співвідношенням, релігія замикається, власне, на першому елементі цього тандему, бо ж будь-яка релігійна система постає не як картина світу, а як картина людини. Так, у Біблії вирішенню проблем світу відведено всього лише два перші розділи книги Буття, а решта її змісту орієнтована на з'ясування питань місця людини у світі. Ідея антропоцентризму домінує в цій "книзі книг", стоїть над ідеєю

геоцентризму.

Включаючи в об'єкт свого відображення співвідношення "людина - світ", релігія акцентує насамперед увагу на співвідношенні "людина=індивід - світ", прагне з'ясувати місце людини як виокремленого індивіда у світі, і не просто людини як фізичного тіла чи мислячої істоти, а людини як носія вселенської суті в собі. Екзистенціалістська гіпертрофія проблем індивідуального існування саме і є тим, що характеризує релігійне вирішення питань відношення "людина - світ". При цьому людина не виноситься за світ, а тим більше не ототожнюється із свідомістю, духовним, й до того ж (що характерно для філософії діалектичного матеріалізму) не протиставляється буттю.

Відтак академічне релігієзнавство має розглядати людину саме в контексті буття, всередині його, у специфічному відношенні людини до нього як суб'єкта пізнання і дії, суб'єкта життя. Але ж висновувати від людини до того, що перебуває поза нею, можна лише за умови, що сама людина постає не як окрема істота перед реалією нескінченного, а як щось більше від людського, як внутрішній елемент і учасник вселенського буття.

Отже, релігія - це не притаманне особистості якість знання релігії, не сукупність певних обрядових дійств, зорієнтованих на десь, поза людиною існуючі надприродні сутності, а насамперед певний феномен підвищеного енергетичного фону душі людини, яка охоплена усвідомленням Високої Істини, відчуттям своєї причетності до неї. Об'єктом релігійного відображення є такий особистістний стан людини, який можна назвати станом самовизначення її у світі, здобуття нею самої себе на основі віднайдення в собі того надлюдського, що єднає її з трансцендентним. Це - вузьке розуміння релігії, яке виявляє її власну, іманентну сутність.

Проте у своєму функціонуванні релігія виходить за межі свого індивідуального буття, свою вузьку функціональність. Вона піддається доктринальній і обрядово-культовій (символічній) інтерпретації, входить у різні сфери людської спільнотної життєдіяльності, сакралізуючи їх. Відтак вона постає як складний суспільний феномен. Це виводить нас на широке розуміння її структури, необхідності виокремлення її структурних елементів. При цьому релігія виступає як системне і багатозначиме явище, що має певні ієрархічні ряди. Генетично-функціональний чи ж динамічний підходи до неї зрештою виявляють різні типи структури релігії із відносно самостійними закономірностями.

Не станемо тут розглядати в деталях питання структурованості релігії, різне бачення питання виокремлення структурних елементів релігійного феномену, критерії виокремлення складових релігії, тенденції їх змін і чинники появи нових. Різноманіття релігійного життя не може бути вкладене в якусь одну універсальну структурованість, що відповідає всім історично існуючим в минулому і сьогочасі, колективним та індивідуальним виявам буття релігії. Про це йтиме мова в нашій колективній монографії 2017 року «Структура релігії».

До того ж, розглядаючи питання складових релігійного комплексу,

потрібно строго категоріально користуватися поняттям «структура» як їх об'єднуючого. До речі, нами опрацьовано біля тридцяти українських і російських підручників з релігієзнавства і фактично у всіх при описанні релігійного комплексу вживається поняття «структура релігії». А між тим поняття «структура» і «система» мають свій внутрішній зміст і не є тотожними. Структура (лат.structura - будова, розміщення, розташування, порядок частин цілого) – це сукупність усталених зв'язків об'єкту, що забезпечують його цілісність і тотожність самому собі, тобто збереження основних особливостей об'єкту при різних зовнішніх і внутрішніх змінах. Цебто структура – це внутрішня побудова чогось, певні взаємозв'язки складових частин і цілого. Структурно-функціональний підхід до релігійного феномену дає підстави виділити генетичний і функціональний варіанти її структуризації.

Поняття «структура» співвідносне з поняттями «система» і «організація», але не тотожне їм. Система – це ціле, що складається із частин, поєднана сукупність елементів (складових), що знаходяться у відносинах і зв'язках одного з іншим, утворюючи при цьому цілісність, єдність, упорядкованість. Саме системність дає можливість розглядати релігію як релігійний комплекс. Основними системними принципами є: єдність, множинність, структурованість, взаємозалежність, ієрархічність, детермінованість (зумовленість). Кожна система характеризується не лише наявністю зв'язків і відносин між її складовими елементами, а й нерозривним зв'язком їх з навколишнім середовищем, у взаємодії з яким і виявляється її цілісність.

Відтак, на думку автора, при розгляді питання комплексності релігії ми користуємося необґрунтовано поняттям «структура». Доцільним тут є скоріше поняття «система».

До того ж, в підручній літературі її автори дещо доволіно підходять до питання виокремлення складових релігійного феномену, вживають подеколи науково необґрунтовані назви цих складових. Тут ми зустрічаємо такі поняття: релігійна духовність, релігійна свідомість, релігійне віровчення, теоретична релігійність, релігійні концепти, релігійна віра, релігійна ідеологія, релігійне світорозуміння, релігійна міфологія, релігійна психологія, релігійні емоції, релігійне світовідчуття, релігійний досвід, релігійне світоставлення, релігійна діяльність, практична релігійність, культова діяльність, релігійна поведінка, релігійний культ, релігійна обрядовість, релігійні відносини, релігійний спосіб життя, релігійна організація та ін. Можна сказати, що при виявленні складових релігії у їх назві маємо якесь змагання між авторами підручників з релігієзнавства: кожний прагне по-своєму виокремити структуру і назвати її складові. Солідної наукової монографії з теми немає. При цьому варто наголосити на тому, що складові елементи релігійного феномену можуть бути чітко виокремлені при науково обґрунтованому розумінні сутності релігії, її природи, місця і ролі в суспільній дійсності. При цьому певне різну структуру матиме релігія на суспільному й індивідуальному її рівні, в теоретичному й буденному її освоєнні.

Наголосимо також на тому, що як відносно самостійне

(самодетерміноване) явище, яке функціонує на вузькому і широкому рівнях, релігія має свою внутрішню і зовнішню структуру. Первинною реальністю її є релігійний досвід, що включає в себе такі аспекти, як захоплення і зачудування нескінченністю Космосу, почування таїни в наявності священного, відчуття залежності від божественної сили чи невидимого порядку речей, визнання провини і переживання неспокою, які супроводжують віру в божественне правосуддя, відчуття спокою в надії на божественне прощення. Саме при такому підході релігійний досвід постає вже як досвід зіткнення особи з реальністю іншого порядку, незалежно від того, чи знайшов він, а чи ж ні своє вираження в символах і образах певної релігійної традиції.

Релігійний досвід служить засобом виявлення потреби особи-вірянина у смислі буття, в силі, яка б надавала їй цілісність, виражала б ставлення до надприродного. Цей досвід знаходить вираження в таких індивідуальних проявах, як відчуття певної розумності і вічної справедливості в космічному масштабі, відчуття священного, що поєднує в собі боязнь і благовоління перед ним, а також благовоління перед таємницею людського призначення; почування страху і власної немочі при зіткненні із святинею; відчуття наявності у світі невидимого творця його порядку, тієї сили, завдяки якій індивідуальне життя набирає сенсу; відчуття свого єднання із світом всевишнього і подолання в такий спосіб свого егоцентричного Я.

Віруючі всіх релігій, хіба що за деяким винятком, сходяться у всякому разі в таких основних положеннях: існує верховне Божество, певна світова сила; людина тією чи іншою мірою знаходиться у зв'язках або залежності від нього, є продуктом його творива; цей стан зумовлює таку поведінку людини, яка зорієнтована на досягнення зрештою нею тієї чи іншої форми блаженства, бажаного життя в потойбіччі. Релігія відтак є внутрішнім, особистісним життям людини. А оскільки кожна особистість унікальна, то зв'язок кожного із надприродним є також унікальним. Тому без великої помилки можна сказати, що кожний віруючий має свою релігію, навіть коли він і має одновірців, послідовників однієї конфесії.

Але хоч духовне життя будь-кого з людей є індивідуальним, реалізуватися у відриві від інших воно не може. Індивідуальний пошук Бога будується на досвіді людства, інакше індивід залишився б на рівні аніміста первісного суспільства, який двійника-душу віднаходив в кожному предметі і явищі. Тому наявні релігійні системи різної конфесійної визначеності слід розглядати як різноманіття форм зв'язку людства з надприродним. Зберігаючи вірність родинним традиціям, одні йдуть до Бога через християнство, хоч воно подеколи й дає відмінні шляхи зв'язків з Богом, другі - через іслам, треті - через визначену їм батьками або обрану самостійно якусь іншу конфесію. Кожний з них завдяки своїй релігії може досягти високої духовності.

В наш час прилучення до релігії все частіше набирає особистісних виявів. Розглядаючи існуючі релігійні системи, зокрема їх обрядове оформлення, як відображення релігійних потреб минулої історії, нові віруючі прагнуть в своїх духовних пошуках вирішити три завдання: знайти Бога - жити з Богом - жити

Богом. Проте в переважній більшості випадків релігійність особистості формується на основі вже історично сформованих релігійних систем, до яких входить їх усталене віровчення, його обрядове вираження й певним чином організаційно оформлене певне конфесійне життя. Все це прийнято називати суспільним життям релігій. Відтак зовнішня структура релігії має три складові: погляди-віровчення, діяльність-культ та організацію.

Релігійні погляди основним своїм об'єктом мають людину - її долю, призначення, смисложиттєві орієнтації, її сучасне і майбутнє, питання добра і зла, смерті і безсмертя. Вони існують у формі уявлень, понять і суджень, що пронизані конфесійно оформленою вірою в надприродне. Надприродне - це гносеологічна ознака богів, духів, душ тощо, а також сакральних зв'язків її між собою і з природними й суспільними явищами. В релігії надприродне є увіруваним і явлюваним в культовій практиці, уособлюваним, наділеним рисами субстанційності та розумінням предмета віри як такого, що виявляє визначальний вплив на людину і світ. Надприродне в релігіях постає в ролі творця неба і землі, рослин і тварин, зрештою - людини, її життєвої вдачі і майбуття.

В розвинутих конфесійних системах їх релігійні погляди знаходять своє теоретичне оформлення у вигляді усталеного віровчення. Останнє претендує на стрункість, послідовність і навіть доказовість. Воно оформляється і розвивається богословами конфесій і знаходить свій завершений вигляд у їх релігійній літературі і насамперед в священних книгах релігій. Такими, зокрема, є «Авеста» (зороастризм), «Веди» (індуїзм), «Тріпітака» (буддизм), «Біблія» (іудаїзм, християнство), «Коран» (іслам) та ін.

Подеколи дослідники релігії виокремлюють такий складовий елемент релігії як ідеологія, ігноруючи при цьому категоріальний зміст цього поняття. А між тим теоретична релігійність постає в ролі ідеології лише тоді, коли в своєму функціонуванні вона підпорядковується інтересам певних суспільних сил. Окрім теоретичного, релігійні погляди мають ще й буденний рівень. Це, як правило, релігійні уявлення рядових віруючих, які не постають у формі цілісної системи віровчення, а функціонують як неформальні, розрізнені погляди і уявлення про об'єкт віри, про все те, що сприймається через призму релігійного світорозуміння. Історично і в розвитку кожного індивіда зокрема буденна релігійна свідомість передуює появі її теоретичного рівня.

Буденну релігійність не слід розглядати як релігійну психологію, ототожнювати їх. Релігія дійсно знаходить і свій емоційний вияв, але ж ми його відзнаходимо і на буденному, і на теоретичному її рівні.. Релігійні світовідчуття – це велике різноманіття почуттів - страх, любов, благовоління тощо. Хоч вони й мають свій специфічний об'єкт зорієнтованості - світ надприродного, проте за своїм психофізіологічним змістом, характером емоційного відношення ці почуття нічим не відрізняються від звичайних.

Релігійні почуття не є чимось вродженим, одвічним. Вони постають в ролі емоційного підґрунтя і засобу оформлення того світорозуміння, яке формує кожна людина на основі особистісного сприйняття світу

надприродного. Релігійні почуття немовби доповнюють недостатню віроповчальну освіченість віруючого.

Складовим елементом релігійних систем, починаючи з найбільш примітивних їх форм і кінчаючи світовими релігіями, є ціла система прийнятих ними і закріплених в динамічному стереотипі особливих обрядових дій, вчинків, ритуалів, звичаїв, за допомогою яких віруюча людина прагне впливати на надприродні сили, прославляти їх або ж виражати свої почуття до них, що в своїй сукупності становить релігійний культ.

Релігійний культ - це не лише форма ставлення віруючого до надприродного, а й форма відносин між віруючими, яка перетворює релігійний текст у факт соціального спілкування, засіб своєрідного опредмечення конфесійного віровчення, оприсутнення його змісту. Так, Ісус Христос щороку народжується і помирає в православних і католицьких храмах в дні Різдва і Пасхи. І відбувається це в присутності і співдієвості всіх парафіян.

Відтак релігійний культ - це не лише спосіб ореальнення релігійних поглядів, а й русло практично-духовного входження вірних у світ надприродного, канал зовнішнього виявлення їх релігійних почуттів. Історія не знає жодної релігії, яка б не мала культового елементу. Він може мати для кожного вірного свою систему - примітивну чи зраціоналізовану. Так, для Григорія Сковороди молитва, як складова культу, поставала у формі богодумання, а не якогось гучного словославлення, словоблагання чи рукомахання.

Культ - це мова релігії. Всі його складові - предмети, дії, співи - мають певне символічне значення і віроповчальний зміст. Якщо у віроповчальному елементі різні конфесії мають багато спільного, то в їх культових системах, щонайбільше виражається їх своєрідність і відмінність. Культ відрізняє навіть конфесійно єдині православні церкви, скажімо, православному українську і російську.

В зовнішній культурі релігії помітне місце займають різні релігійні організації як специфічні форми поєднання віруючих за віроповчальним чи віросповідним принципом. Релігійні організації виникають насамперед на основі спільних інтересів, потреб, прагнень послідовників певних віросповідань. Цілісність і єдність їх забезпечується сумісним визнанням, як свого, змісту певного віровчення (догматів, ідей, морально-світоглядних цінностей, традицій), його культового оформлення, прийняттям певних принципів, правил, розподілу ролей, організаційного співжиття.

Залежно від призначення і функціональних ролей релігійні організації бувають двох типів. Організації релігійних потреб створюються віруючими на основі спільності їх релігійних інтересів, для здійснення спільних обрядових дій, взагалі для забезпечення функціонування певного віросповідання у суспільстві, підтримання зв'язків з державними органами, суспільними організаціями, іншими конфесіями. Релігійного типу організації мають свої управлінські і виконавчі органи, певну управлінську ієрархічну структуру. До них насамперед належать церква, деномінація, секта. Їх різновидами є релігійна

грумада (парафія), монастир, духовний навчальний заклад тощо.

Віруючі об'єднуються також за певними релігійними, громадськими, професійними, а то й політичними інтересами. Релігійні організації цього типу репрезентують різного роду місії, добротинні товариства, освітянські, молодіжні, жіночі, профспілкові об'єднання, конфесійно зорієнтовані партії тощо. Позакультові релігійні об'єднання існують як на моноконфесійному, так і міжконфесійному рівнях, як в межах однієї країни, так і на міжнародному рівні. До об'єднань цього типу належать, зокрема, Всесвітня Рада Церков, Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій, Українське Біблійне товариство, Християнсько-республіканська партія тощо.

Складна структурованість релігії засвідчує той тісний взаємозв'язок, який існує між її змістом і умовами її існування та функціонування. Традиціоналізована конфесійна структура зазнає помітних змін в процесі розвитку суспільства. Зокрема, зростає роль в релігійній системі її віроповчального елементу, спостерігається спрощення культової практики, все більше ієрархізованою стає організація релігійного життя, з'являється велике різноманіття позакультових релігійних об'єднань. Відтак хоч релігія і є виявом духовного світу особистості в її унікальному релігійному досвіді, вона має й своє суспільне життя, є важливою складовою культури народів.

Розкриття функціональної ролі релігії - це виявлення тих суспільних та індивідуальних потреб, які вона задовольняє. Способи такого задоволення визначають поняття функції релігії. Водночас цим поняттям визначають також форми, способи і напрями впливу релігії на соціум, його структурні елементи, людські спільноти, особистість. До числа найбільш загальних і характерних функцій релігії можна віднести зокрема світоглядну, виповнювальну (компенсаційну), інтегративну, регулятивну, комунікативну та культуротворчу.

Той факт, що релігія постає в ролі засобу самовираження людини у світі, засвідчує функціонування її насамперед як світоглядного явища. Саме релігія, на думку відомого православного богослова М.Бердяєва, розкриває суб'єкту сенс життя, відповідає на його основні, життєзначимі питання, що стосуються його відносин із світом, з реальністю, із Всесвітом. Як світогляд, релігія дає віруючій людині певний набір символів, понять категорій, в межах яких вона визначає своє ставлення до світу. Саме в релігійному віровченні людина віднаходить загальну картину останнього, що ґрунтується на визнанні первинності щодо нього надприродних сил, можливості втручання їх в життя природи, суспільства, самої людини.

Світоглядна функціональність релігії важлива, оскільки, вибудовуючи цілісну картину світу, вона розкриває можливості вільної і активної діяльності людини, пристосування до світу в межах «смыслозадаючих рамок» релігійного світобачення, відчуття «смаку до життєдіяльності» як форми служіння Богу. Відомий релігієзнавець Р.Белл з цього приводу писав, що релігія постає в ролі символічної системи для сприйняття цілісності світу і забезпечення контакту з ним як єдиним цілим, в якому життя і дії мають певні кінцеві смисли. Лише через віднайдення цих смислів людина підходить до усвідомлення сенсу свого

життя.

Виповнювальна (компенсаційна) функція релігії виявляється в тому, що віра в надприродне компенсує людині те, чого вона не може добитися реальними способами із-за своєї немочі. В світі релігії віруючий одержує емоційну втіху і надію на краще при зустрічі з якоюсь небезпекою чи ж з невизначеністю свого майбуття. Віра в Бога зводить до мінімуму невдоволення і розчарування, знімає психологічну напругу, викликану неминучістю смерті, через обіцянку можливості вічного життя в потойбіччі. Ефективну роль в цьому відіграє переключення уваги людини з турбот і тягот земного життя на діяльність, що зорієнтована на досягнення в майбутньому царства небесного. Виповнювальна функція релігії абсолютизувалася марксизмом в його відомій формулі «релігія є опіум для народу».

Класичним зразком виповнювального гарантування щасливого майбуття людини є дев'ять заповідей блаженства, виголошених Ісусом Христом в знаменитій його Нагорній проповіді (Мф. 5). Заповіді ці дані християнам, щоб показати їм, які душевні настрої повинні вони мати, аби все більше наближатися до Бога і набувати святості. Якщо відомі десять заповідей Мойсея лише застерігали людину від певних дій, то Ісусові заповіді за дотримання убогості духом, милостивість, миротворчість, серцеву чистоту, за знання гнаності й ганьби, тихе життя та ін. обіцяють нагороди у вигляді втіхи, наситення, помилування, зустрічі з Богом, гарантування Царства Небесного. «Яка користь людині, якщо вона здобуде увесь світ, а душу свою загубить», - застерігає Спаситель. Своїми заповідями він прагне відвернути людей від всіляких збочень в житті, зорієнтувати їх на добрі діяння, серед яких Ісус виокремлює любов до Бога і ближнього.

Проте компенсаційну роль релігія відіграє не лише через надання людині віри в заступництво Боже, можливість втішитися й одержати помилування. Засобом реального практичного виповнення дійсності, задоволення ряду соціальних потреб слугує життя віруючого в релігійній громаді. Вона є специфічною формою колективного страхування своїх членів на випадок самотності, захворювання, втрати працездатності. Саме в релігійній громаді віруючий одержує не лише духовну втіху, моральну підтримку, а й потрібну за нині існуючих труднощів життя матеріальну допомогу.

Забезпечуючи людину можливістю спільного життя чи то в громаді, а чи ж в церкві в цілому, релігія тим самим відіграє інтегративну функцію. Інтеграція віруючих відбувається не лише на основі спільності віри, а й на основі великого різноманіття спільної діяльності. «Віра без діл мертва», - зауважує Святе Письмо (Як. 2:20). Останнє особливо зримо виявляється в діяльності різних згромаджень вірних в Греко-Католицькій Церкві. Якщо одні з них виконують освітницьку функцію, то інші виконують функцію опіки за престарілими і немічними, функцію катехізації, благодійництва тощо.

Інтегративна функція релігії виявлялася особливо на ранніх етапах життя людини, об'єднуючи членів роду чи племені дотриманням певних звичаїв і виконанням обрядів, нормуючи певним чином їх поведінку. Релігія виконувала

також роль невід'ємного елемента таких історичних спільнот як народність і нація. Саме на основі спільності вірувань поставали в минулому держави, а боротьба за національну незалежність виливалася в боротьбу за рідну віру свого народу проти іновірців. Згадаймо тут принагідно національно-визвольну боротьбу українського народу під проводом Богдана Хмельницького, яка велася під прапором боротьби за православну віру.

Виявом інтегративних дій релігії є національні церкви українського народу, серед яких Українська Православна Церква Київського Патріархату, Українська Автокефальна Православна Церква і Українська Греко-Католицька Церква.

Поняття «національна церква» охоплює принаймні сім визначальних параметрів церковного буття - історичний, географічний, етнокультурний, політичний, лінгвістичний, демографічний та праксеологічний. Відтак національною церквою постає церква будь-якої конфесії, яка функціонує в певний історичний період і, спираючись на свою традицію і набувши етноконфесійної специфіки, сприяє поступові етнокультури, самосвідомості й державницького менталітету певної нації, користується національною мовою як богослужбовою та має значний рівень поширення серед населення певної країни чи територіального регіону.

Поняття «національна церква» фіксує інституалізоване й ієрархізоване певним чином об'єднання послідовників певної національної релігії, через яку вона виражає свою сакральну й етноінтегративну функціональність. Відтак в ролі національних церков виступають конфесійні об'єднання певного етносу, які, функціонуючи в певний часовий проміжок історії і спираючись на свою етноконфесійну традицію, використовуючи мову свого народу як богослужбову і маючи масове поширення серед населення певної країни чи території, сприяють розвитку етнокультури, національної самосвідомості і державності своєї нації.

Поняття «національна церква» не тотожне поняттю «державна церква». Якщо перша постає складовою духовно-культурного розвитку нації, то друга - складовою суспільно-патріотичного процесу. Для цього їй не обов'язково мати чільну історію в контексті автохтонно-національного розвитку.

В окремі історичні епохи інтегративна функція релігії може набути протилежну самій собі дезінтегративну форму. Слугуючи в одному випадку засобом поєднання людей на основі певних інтересів, вона водночас може руйнувати інші суспільні відносини, породжувати небажані протистояння. Це мало місце і в історії України. Якщо прийняття християнства на початку консолідувало український народ, то конфесійний поділ на православ'я і греко-католицизм, який наступив після Берестейської унії 1596 року, спричинив регіоналізацію України за конфесійною ознакою, а відтак зробив її легкою здобиччю для хижачки настроєних щодо неї сусідніх держав, часто призводив до ворожих протистоянь «України з Україною». Нині деякі суспільні сили через ідею рускості православ'я прагнуть «обґрунтувати» необхідність утворення на замість колишнього СРСР якоїсь східнослов'янської держави.

Близькою до інтегративної є комунікативна функція релігії. Завдяки широкій функціональності релігія постає формальною основою зв'язку між людьми, які належать до одного віросповідання. Релігійна комунікація має свою структуру, що включає в себе різні процеси взаємодії - спілкування, соціалізацію, передачу релігійного досвіду, обмін і засвоєння інформації, зміцнення зв'язків та ін. Зрізами релігійної комунікації є вертикальний, що постає у вигляді богоспілкування, і горизонтальний, що виявляється в процесі культової діяльності, під час обміну релігійною інформацією. Релігійна комунікація вірних відбувається і поза громадою.

Важливою функцією релігії є регулятивна. Будь-яка релігія створює свою систему, норм і цінностей, приписів і заборон, що регламентують поведінку людини, задають її певні типи. Так, особливо детально нормує життя правовірного єврея іудаїзм. Релігійні заборони і приписи перемішуються в нього із житейськими нормами, звичаями і традиціями. 613 заповідей іудаїзму освячують кожен сферу буденного життя віруючого іудея від громадянського права до особистої гігієни.

Моральне життя іудея, як і християнина, нормують відомі 10 заповідей, одержаних Мойсеєм від Бога десь 3000 років тому для іудеїв на горі Синай. Здобуття вічного життя Ісус Христос пов'язував з дотриманням цих заповідей, які визначають обов'язки людини щодо Бога чи ближнього, хоч і визначив саме відмінні від Декалогу ті дев'ять Заповідей блаженства, саме якими має жити християнин. До іудейського Декалогу входять такі моральні заповіді, як шануй батька твого і матір твою, не вбий, не твори перелюб, не кради, не лжесвідч та ін. Релігійні норми за характером регулювання поведінки поділяються на зобов'язуючі і забороняючі, за суб'єктом приписів – на загальні, групові й особистісні, за характером діяльності і відносин - на культові і організаційно-функціонуєчі.

Регулятивна функція релігії щодо моралі вимагає визнання її принципів як Божих заповідей і настанов. Відтак релігія в житті віруючого стає легітимізуючим (узаконюючим) чинником.

Соціальні функції релігії не співпадають із соціальними функціями релігійних організацій. Протягом всієї історії релігії останні виконували помітну культурно-трансляційну функцію. В наш час релігійні інституції все частіше прагнуть перебрати на себе політичні функції. Водночас і політика подеколи прикривається релігійним одягом, слугується підтримкою релігійних організацій.

Соціальна роль релігії, її складових, конфесій, організацій помітно видозмінюється. Вона залежить від місця релігії в суспільному житті, системі релігійних організацій світу і країни, соціальних установок і рівня політизації її інституцій. Виділяється три рівні вияву функціональності релігії - історичний (все суспільство, його історія), макрорівень (конкретне суспільство, держава, регіон, значні людські спільноти) і мікрорівень (малі соціальні групи, окрема особистість).

Процес функціонального впливу релігії, релігійних організацій на

суспільство характеризують поняття сакралізація і секуляризація. Якщо перше з них відображає процес розширення простору і сфер функціонування релігії, то друге - характеризує звуження її впливів, звільнення життєдіяльності людей від релігійно-церковного санкціонування. В наш час процес секуляризації особливо виявляється серед молоді. Певно що це послужило основою для заяви примаду Англїканської церкви, що британці відчувають алергію щодо релігії і за нїнїшнього стану речей для її зникнення досить одного покоління.